

lucida intervalla

ČASOPIS ZA KLASIČNE NAUKE
A JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES

52/2 (2023)

FILOZOFSKI FAKULTET
BEOGRAD

lucida intervalla – Časopis za klasične nauke / A journal of Classical Studies

Periodično izdanje Filozofskog fakulteta u Beogradu

ISSN 1450-6645

Uredništvo

Stephanie West (Oxford), Aleksandar Loma (Beograd), Daniel Marković (Cincinnati),
Sandra Šćepanović, gl. i odg. urednik (Beograd), Boris Pendelj, tehnički urednik (Beograd),
Orsat Ligorio (Beograd), Goran Vidović (Beograd), Il Akkad (Beograd), Marina
Andrijašević, sekretar uredništva (Beograd), Jelena Vukojević, zamenik sekretara
uredništva (Beograd)

Adresa

Čika-Ljubina 18–20, 11000 Beograd, Srbija

telefon +381112639628

e-mail lucida.intervalla@f.bg.ac.rs

<https://www.klasicnenauke.rs/lucida-intervalla/>

www.f.bg.ac.rs/lucidaintervalla

Žiro-račun

840-1614666-19, s pozivom na broj 0302

Štampanje ove sveske pomoglo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije.

Na osnovu mišljenja Ministarstva nauke (413-00-1080/2002-01) ova publikacija
oslobođena je plaćanja opšteg poreza na promet shodno čl. 11 st. 7

Zakona o porezu na promet.

Sadržaj – Contents

ОРСАТ ЛИГОРИО Ново издање Маретићевог превода <i>Налойакхјане</i> ?	5
ЛУЦИЈА ДАНИЛОВ Семантичка сфера <i>puī-vedskoī</i> појма <i>deváh</i> и проблеми њеног одређења	33
ВИОЛЕТА ГАВРИЛОВИЋ Апсолутни генитив код Хомера и српско-хрватски преводи хомерских спева	51
NASTAS JAKŠIĆ <i>HAMARTIA</i> An error of judgement or a character flaw?	107
BOJANA RADOVANOVIĆ <i>Nubia i meretrix</i> : od starozavetne idolopokloničke nevernice do ranohrišćanske i srednjovekovne jeretičke <i>meretrix</i>	127
MILAN VUKOMANOVIĆ Novozavetni tekstovi u svetlu društvene istorije ranog hrišćanstva	141
МИХАИЛО МИЛЕНКОВИЋ The Lexeme <i>θεραπεία</i> and Its Significance in the <i>Religious History</i> of the Blessed Theodoret of Cyrrhus	151
ДУШАН ПОПОВИЋ Старозаветни ликови и мотиви у византијским етопејама и сродним књижевним (под)врстама	167
АНЂЕЛА ГАВРИЛОВИЋ A Contribution to the Research of the Symbolism and the Context of the Double-Headed Eagle in Byzantine and Serbian Medieval Art	181

Старозаветни ликови и мотиви у византијским етопејама и сродним књижевним (под)врстама*

Айсиџракџи: У раду аутор настоји да – из не тако малобројне скупине реторских припремних вежби, етопеја, као и књижевних текстова насталих по правилима за њихово састављање – издвоји и истакне поједине међу онима чији садржај, за своје основно полазиште, узима ликове и мотиве из византијске Септуагинте.

Кључне речи: етопеја, *Сџари завей* (*Сейџуаџинџа*), Нићифор Василики, монодија, мимеза.

Етопеја у Византији

За етопеју, одн. дочаравање, или „сликање” карактера – наиме, управо тако тај термин парафразира В. Јелић у свом преводу Афтонијевих прогимназми,¹ а по угледу на њега и ми у преводу Хермогенових припремних вежбања за беседнике² – можемо рећи да спада међу најсложеније књижевне саставе, те да, по својој природи, обезбеђује широко поље за проналажење тема од стране беседника или писаца, у тој мери да један од најзаслужнијих истраживача у области византијске реторике, Ц. Кустас, етопеју назива реторском припремном вежбом по превасходству и подвлачи њену распрострањеност у школској пракси током читавог грчког Средњег века.³ У најранијој сачуваној збирци прогимназми, теоретичар Теон у I веку пре н.е. описује етопеју као жанр који покрива и категорије панегирика, адхортативне беседе и писма.⁴ Знатно касније, жанр етопеје и његове конвенције извршиће велики утицај и на састављање монолога, тужбалица, беседа и писама приписаних ликовима у романима доба Комнина; а ту су још и епидеиктичке, одн. свечане, и демегоричке, одн. саветодавне беседе.⁵

Најусавршеније учење о овој врсти састава потиче из античких приручника за беседнике, одн. збирки тзв. припремних вежби (гр. *προγυμνάσματα*). Осим саме дефиниције, оне садрже и њену поделу на различите врсте у складу с

* Рад настао у склопу пројекта Матице Српске *Антика и античко наслеђе - нови увиди*.

¹ Јелић 1997, 135.

² Поповић 2007, 54.

³ KUSTAS 1973, 57.

⁴ Theon *Progym.* 7.

⁵ О томе више HAGEN 1966, 55-60.

различitim мерилима. Укратко речено, термин ἡθροποιᾶ (лат. *sermocinatio, notatio*), у основи, означава ону текстуалну целину у којој се индивидуална природа дате личности опонаша тако што јој се приписују специфични модалитети говора.⁶ Према једном од најпопуларнијих приручника, а то је онај (Псеудо-)Хермогенов, који потиче из II, одн. III века, личности у етопеји могу бити како одређене, као што су оне историјске или митолошке, тако и неодређене.⁷ Такође, етопеје могу бити како просте, или једноструке, ако њихов субјекат говори сâм за себе, тако и сложене, или двоструке, ако се субјекат обраћа другима. Општеприхваћена подела етопеја међу писцима приручника јесте она према којој се такви састави могу разлучити на три врсте: етичке, тј. оне које за нарочити циљ имају дочаравање одређене особине; патетичке, а то су оне које нагласак углавном стављају на чувствени садржај; и мешовите, које обе те особености обједињују.⁸

Етопеја се разликује од просопопеје утолико што се, код ове друге, уводи апстрактни појам који се, потом, подвргава управо персонификовању. Најпопуларнији пример за такав поступак међу беседницима свакако је био персонификовани појам Прекора (гр. Ἐλεγχος), код комедиографа Менандра, али се просопопејом могу сматрати и случајеви митолошких личности које би беседници узели за симбол неког апстрактног појма; нарочито је то био случај са Еросом, ликом који је често заступљен у припремним вежбањима аутора коме ћемо овде посветити посебну пажњу. Етопеја се такође разликује од идолопеје, код које се обраћање приписује особи која више није жива.

Осим тога, аутори приручника наглашавају да у изради етопеје треба обратити пажњу на три времена: на жаљење због све тежих садашњих околности, на поређење са срећном прошлoшћу, и на предвиђање још болније будућности.⁹ Али правило које се највише препоручује беседницима је то да је потребно да, са што већом прикладношћу (гр. τὸ πρέπον), начин обраћања и сâм речник прилагоде различitim типовима личности.¹⁰ Тако, нпр. (Псеудо-)Хермоген каже да се разликује начин говора неког младића у односу на неког старца, или неке срећне особе у односу на неку која то није.¹¹ С друге стране, Афтоније је тај који се више задржава на стилистичким препорукама, прописујући да етопеја треба да буде јасна и сажета, да садржи речник који је биран и одрешит, те да буде лишена било какве врсте заплета или вишка украса.¹²

⁶ SLOANE 2001, 263.

⁷ Hermog. *Progym.* 9.1.

⁸ Како сажето рекапитулира, између осталих, ROLOS 2005, 64.

⁹ Нпр. Aphth. *Progym.* 11.1.

¹⁰ Уп. BEATON 1997, 54.

¹¹ Hermog. *Progym.* 9.1.

¹² Aphth. *Progym.* 11.1.

У рукописном одабиру прогимназми, који је вероватно сачињен у XII столећу, истичу се, између осталих, етопеје следећих ретора: Либанија (њих 25 на броју) и Николаја из Дамаска (14) из IV века, и Нићифора Василастија (23), управо из XII века. Оне су, наиме, уз опис (гр. *ἔκφρασις*) и приповетку (гр. *διήγηση*), имале највећи естетски потенцијал, тако да су, више од свих других врста прогимназми, биле предодређене да изврше утицај и ван стриктно школских кругова писаца. Исто тако, за монодију, иначе веома популарни књижевни жанр током читавог средњовизантијског и позновизантијског периода, може се рећи да не представља ништа друго до етопеју, само повезану с одређеним смртним случајем као околношћу.¹³ Истом периоду припадају главни, да их тако назовемо, популаризатори етопеје: у XI столећу то су Јован Доксапатар и Михаило Псел; у XII столећу заступљена су тако истакнута имена као што су Евстатије Солунски, Јован Кинам, Нићифор Василики и Нићифор Хрисоверг; у XIII то су Михаило Хонијат и Георгије Пахимер; а у XIV – цар Манојло II Палеолог. Сви они заједно настављају једну снажну традицију која започиње у IV веку с Либанијем и припадницима његове школе, као што су Север из Александрије у истом, те Прокопије из Газе у наредном столећу.¹⁴

Иако су три етопеје у стиху из IV века, у којима се јављају библијски ликови, сачуване, оне нису утицале на каснију византијску књишку културу, нити ћемо – што је још важније – пре XII века наићи на прозне етопеје с темама преузетим из *Библије* или ране хришћанске историје.¹⁵ Што се тиче ових етопеја у стиху, оне су сачуване само на папирусима:¹⁶ у једном од њих можемо прочитати речи које су Аврам, Сара и Исак изговорили након што је Авраму заповеђено да принесе на жртву Исака; у другом папирусу налазе се Каинове речи након што је убио Авеља, а у трећем Авељеве речи након што га је Каин убио – ово би био један рани примерак идолопеје.

Стога, с приличном дозом вероватноће, можемо закључити да су прве праве етопеје с библијским темама за које знамо оне из XII века, и то из пера Василикијевог учитеља, Николе Музалона, али оне нису објављене; једна његова етопеја, на пример, за тему има питање шта би Сара рекла Авраму када се спремао да принесе на жртву Исака.¹⁷ Василикије, као што ћемо видети, тај који ће постати најзначајнији писац таквих састава, а његова збирка представља највећи број примерака за које знамо у периоду од XII до XIV века.¹⁸

¹³ SCHISSEL 1934, 6.

¹⁴ SCHISSEL 1934, 9.

¹⁵ BENEKER / GIBSON 2016, xii-xiii.

¹⁶ P. Bodmer 30, 33 и 34 (изд. HURT / RUDHARDT 1999).

¹⁷ VASSIS 2002, 61.

¹⁸ Изд. PIGNANI 1983, 139-155.

Василакијеве етопеје

У Васи́лакијевим етопејама се формални Афтонијеви захтеви испуњавају уз велики проценат тачности, али он нарочиту бригу посвећује, пре свега, скицирању својих ликова, као и избору речника који они користе. Уистину, етопеја је омиљена Васи́лакијева прогимназма; то сведочи, првенствено, њена бројност, која је упадљиво већа у односу на саставе других врста (27 од укупно 56). Начин излагања садржаја поприма особине штуре јасноће, а истовремено и ретке делотворности, упркос честим упућивањима на књижевне узор и изворе; док му је језик непосредан, као што захтева ова врста састава, он је и обрађен великом вештином, до те мере да етопеја повремено подсећа на исечак из једног ширег драмског текста. Стога бисмо, с приличном сигурношћу, Васи́лакијеве етопеје могли да дефинишемо као типично патетичке, ако се узме у обзир велику наглашеност доживљаја протагониста, било то туга или радост. Међу његовим многобројним етопејама јављају се све њихове подврсте, а у приближно истој сразмери су заступљене просте и сложене етопеје.

Када се са формалне анализе Васи́лакијевих етопеја пређе на детаљније испитивање њиховог садржаја, може се устврдити да ова његова дела представљају јасна сведочанства о превирању ауторове епохе, па чак и да нам о тој појави говоре на доста отворени начин. Додуше, треба имати на уму да су често сматрана ни за шта више од уобичајеног израза композиционе технике и књижевне игарије, узимајући у обзир њихову изразито реторичку природу. Међутим, веома је интригантна већ и сама чињеница да је један учитељ реторике, са већ веома широком лепезом саставâ на располагању, ипак осетио порив да напише још таквих дела; логично је претпоставити да су разлози за такво поступање били његова способност и жеља да, посредством таквих декламација, изрази своја аутентична запажања и идеје. У њима се највише инсистира на контрасту између људских жудњи и природе ствари. Наиме, аутор издваја и испитује сваки човеков чин који је предузет против природе и који крши њене законе; избор митова или испричаних догађаја, као и различите верзије и тумачења које за њих аутор нуди, такође имају исти циљ. Тако ће, на пример, бити сматрани за неприродне, или бар за противне уобичајеним моралним нормама, побуна против оца (VI етопеја, где видимо како се Авесалом диже на Давида), или отпадништво од отаџбине (IV етопеја, у којој је Давид такође протагониста), или пак подривање власти, што представља још једну тему поменуте, VI етопеје. Отуда потиче и ауторово, више или мање изричито, истрајавање на замисли да је управо преступ над природом плод знања, а оно непрестано бива праћено извесним самозадовољством.

Још један елемент који се, код Васи́лакија, уочљиво супротставља природи јесте лудило. Ипак, треба истаћи да ту није реч о лудилу као болести која би,

самим тим, осујетила промену карактера датог лика тако што би му помутила свест, него је реч о лажном лудилу, тј. свесној одлуци да се пређу границе нормалности (као пример нам може поново послужити IV етопеја, она с Давидом као протагонистом). Додуше, мора се признати да је присутно и позитивно разматрање противприродног делања, будући да се све Василикијеве етопеје са новозаветном тематиком (етопеје VII-XIII) заснивају на божанским чудима. Дакле, главни мотив Василикијевих етопеја превасходно се базира на концепту појмова *παράνομον* и *παράλογον*; уосталом, до таквог закључка може се доћи и на основу учестаности с којом се ови термини појављују у самом тексту етопеја.¹⁹

Исто тако, може се уочити још један мотив драг Василикију, а то је употреба израза који асоцирају на драмску радњу, иако она често одудара од контекста. Поменимо овде један репрезентативни пример за такав поступак. У IV етопеји (р. 53-5) Давид, правећи се да је полудео, изјављује следеће: „Навући ћу образину лудила, глумићу лудака и одиграћу сцену гнева”.²⁰ Ова Василикијева тема не изненађује читаоце, будући да позоришна фикција представља префињену и зналачку супротност стварности, па аутор није ни могао да је избегне у свом истраживању неприродног, али није искључено ни да је својим позивањем на театар, пре свега, желео да искаже наклоност ка трагедији, првенствено оној Еурипидовој, што се види по истој склоности присутној и у другим врстама његових прогимназија.

Што се извора тиче, ако се упореде митолошке с етопејама инспирисаним *Сћарим* и *Новим заветом*, види се да су ове друге, тзв. свештене етопеје (*ἱεροὶ λόγοι*, како их назива сâм Василики, додуше у једном свом другом делу;²¹ то су етопеје I-XIII), за разлику од оних првих, уже повезане са својим извором. Увођење библијских тема у један прогимназматички опус представља новину својствену Василикију, која ће имати својих последника. Могуће је да је, тако рећи, освештаност ових тема навела писца да их више поштује и придржава их се; ипак, погрешно би било поверовати да се он и ту сасвим одрекао варирања. Будући да модалитети ове његове обраде старозаветних мотива завређују конкретније испитивање, упустићемо се у нешто детаљнији приказ²² шест етопеја с овом тематиком.

*
* * *

¹⁹ Конкретни примери, како је запазио још GARZYA 1968, 72-73, јесу следећи: N. Basil. *Progym.* 30.43; 31.12; 35.15 – за *παράλογον*; N. Basil. *Progym.* 34.39 – за *παράνομον*.

²⁰ ἀνοίξας προσωπεῖον ὑποδύσσομαι καὶ φρενῶν ὑποκρινοῦμαι παραφορὰν καὶ σκηνοβατήσω τὰ μανικά. (Сви преводи са грчког оригинала су наши.)

²¹ GARZYA 1969, 71.

²² При томе оквирно следимо нешто летимичнији преглед, какав се може наћи код PIGNANI 1983, 44-47.

а) I и II етопеја тичу се Јосифових догодовштина у Египту: прва обрађује период његовог пада у немилост и робије; њен наслов гласи: „Шта би рекао Јосиф, оптужен од Египћанке и бачен у тамницу?“²³ Друга описује ослобађање и стицање власти, а зове се: „Шта би рекао Јосиф када му је, након ослобађања из затвора и тумачења краљевих снова, поверена власт над читавим Египтом?“²⁴ обе се базирају на *Књизи йосѣања*, главе 37 и 39-42.

Поступак обраде изворника у првом саставу следи, грубо речено, цикличну, тј. прстенасту схему. Наиме, у првом делу ове етопеје приметно је присуство искључиво садржаја 37. главе *Посѣања*, а то су: као прво, мотив Јаковљеве наклоњености Јосифу мимо осталих синова; затим, Јосифов сан о сунцу, месецу и једанаест звезда; потом, сан о сноповима; и, коначно, мржња браће. У другом делу преовладава садржај 39. главе: Јосифова лепота и страст Египћанке према њему, њено одбацивање од стране Јосифа, те остављање огртача у њеним рукама и његово бекство. У трећем делу аутор се поново враћа на 37. главу; ту, се, наиме, јавља бунар у који браћа спуштају Јосифа.

Сложенија је израда II етопеје, будући да се њена радња не одвија непрекидном линијом, него уз непрестано преокретање оригиналних временских секвенци. У њеном првом делу, наиме, помињање претходних догађаја, па самим тим и позивање на поглавља која су послужила као изворник и за I етопеју, ипак донекле остаје у оквирима правила израде етопеје. У другом делу, пак, мотив Јосифовог ослобађања из затвора и фараоновог признања његове мудрости, као и поверавања управе над Египтом (преузет из 41. главе), претходи навођењу догађаја током робије, као што су објашњење сна другим затвореницима, или помоћ коју један од њих пружа Јосифу како би се ослободио (преузето из 40. главе). Последњи, трећи део, започиње мотивом дебелих и мршавих крава, који је претходно изостављен из обраде 41. главе, а спада у њен текст тако што је смештен између Јосифовог избављења и његовог доласка на власт; затим се наставља сном о снопљу и звездама које се клањају сунцу, из 37. главе (овога пута то је правилно распоређено); потом, продужава помињањем начина Јосифове владавине, преузетим из 42. главе; коначно, иако се завршава мотивом множења Аврамових синова, који припада много ранијим поглављима *Посѣања*, ипак се, након што буде дословце наведено једно место из *I Књиге дневника*, поштује временска секвенца оригинала.

б) III етопеја посвећена је Самсоновом оплакивању сопствених несрећа и ослања се на главе 13-16 *Књиге о судијама*. Њен наслов гласи: „Шта би изговорио

²³ N. Basil. *Progyt.* 30.tit.: Τίνας ἂν εἶπε λόγους ὁ Ἰωσήφ, ὑπὸ τῆς Αἰγυπτίας γυναικὸς κατηγορηθεὶς καὶ εἰς εἶρκτὴν ἐμβληθεὶς;

²⁴ N. Basil. *Progyt.* 31.tit.: Τίνας ἂν εἶπε λόγους ὁ Ἰωσήφ, τῆς εἶρκτῆς ἐκβληθεὶς καὶ κρίνας τῷ βασιλεὶ τοὺς ὀνειρούς καὶ τὴν ὅλην Αἰγύπτον οἰκονομεῖν ἐγγχειρισθεὶς;

Самсон у намери да сруши зграду на Филистејце током њихове гозбе са Далидом, након што му је поново израсла коса?²⁵ Само у првом, доста кратком делу састава, где се смењују алузије на 15. и 16. главу, израда је аналогна оној која је примењена у II етопеји о Јосифу. У друга два, много дужа дела етопеје, приповедање напредује у складу с оригиналним распоредом, тј. следећи праволинијски ток. За разлику од I и II етопеје, где се аутор, као што смо видели, ограничио на преокретање временских секвенци изворника, али га се суштински верно држао, у III етопеји, напротив, уводи се понека значајнија измена. Нпр. у *Књизи о судијама* јављају се три неуспела Далидина покушаја да сазна тајну Самсонове снаге, а не два, како се то описује у овом саставу; с друге стране, присуство ове жене на гозби Филистејаца у потпуности је Василагојева измишљотина.

в) IV, V и VI етопеја заснивају се на појединим пасусима *I Књиге* (главе 16-19, 24 и 26) и *II Књиге о царевима* (главе 11 и 15), па се, стога, њихов садржај може назвати „давидовским циклусом”; за њега ће се испоставити да је највише измењен у односу на библијски узор.

Прва међу њима – реч је, наиме, о питању „Шта би изговорио Давид пред само погубљење, пошто га је Саул протерао, а Филистејци заробили?”²⁶ – с једне стране, верно преноси мотив Давида који музиком смирује Саулово лудило, борбе с Голијатом, Саулове мржње и Михалиног упозорења, додуше уз већ уобичајено ауторово ремећење хронолошког редоследа; с друге стране, пак, она уводи приповест о Давиду који симулира лудило како би умакао непријатељима, након што су га Филистејци заробили. Ово последње, далеко од тога да се помиње у *Сћаром завеићу*, делује више као средство својствено роману или комедији, одн. срачунато једино на то да обради тему која је писцу веома драга.

Друга етопеја у овој групи („Које речи би изговорио Давид наишавши на Саула уснулог у пећини и без страже, а претходно од овога прогоњен?”)²⁷ представља јединствени покушај спајања двају различитих, али сличних, библијских мотива. Наиме, околности на којима се заснива овај састав – а то је прича о Давиду који, прогоњен, набаса на уснулог Саула, свог прогонитеља – јављају се два пута у оквиру *I Књиге о царевима*. На прво појављивање наилазимо у 24. глави, где се описује како цар Саул спава сâм у пећини код Еин-Гедија, а Давид му – као доказ да се ту задесио, а да му није наудио – откида парче огртача. Други случај се налази у 26. глави, где се приповеда како је Саул уснуо у свом

²⁵ N. Basil. *Progyrn.* 32.tit.: Τίνας ἂν εἶπε λόγους ὁ Σαμφών, αὐξηθείσης τῆς τριχός, μέλλων ἐπικατασεῖσαι τὸν οἶκον τοῖς ἀλλοφύλοις ἀθρόον μετὰ τῆς Δαλιδᾶς συμποσιάζουσιν;

²⁶ N. Basil. *Progyrn.* 33.tit.: Τίνας ἂν εἶπε λόγους ὁ Δαυίδ, διωκόμενος ὑπὸ τοῦ Σαοῦλ, καὶ κρατηθεὶς ὑπὸ τῶν ἀλλοφύλων καὶ μέλλων ἀποσφαγῆναι;

²⁷ N. Basil. *Progyrn.* 34.tit.: Τίνας ἂν εἶπε λόγους ὁ Δαυίδ, ἐν σπηλαίῳ καταλαβὼν ἀφύλακτον τὸν Σαοῦλ ὑπνοῦντα, ὅτε ὑπ’ αὐτοῦ ἐδιώκετο;

шатору заједно са стражарима, а Давид, узевши као доказ владарево копље и пехар, упућује оштар укор војницима. Па ипак, у овој етопеји се, укључујући и сâм наслов, помиње пећина, а не шатор, али и уснули Саул и његов чувар. Докази које Давид узима са собом су парче огртача и копље. Пехар се не помиње, док се уводи један нови детаљ у опису уснулог владара, а то је штит. Давид и овога пута упућује прекор чуварима који не обављају своју дужност, док је опомена коју упућује својим војницима – да поштеде владара као помазаника божијег – присутна у оба поменута старозаветна пасуса.

Трећа етопеја са сличном тематиком, коначно, доводи у везу Авесаломов покушај узурпирања Давидовог престола и прељубу коју је овај починио са Витсавејом (тачан наслов је: „Које речи би изговорио Давид када је био прогоњен од свог сина Авесалома?“)²⁸ Израда састава тече упоредо с библијском текстом, а приметан је и виши степен верности у односу на њега, али се то постиже на један нарочити начин. Наиме, иако је, овде употребљена фразеологија веома јасна, а алузије и упућивања на изворник прилично изричити, ипак би потпуно разумевање овог састава било немогуће, ако се не би непрестано имала на уму оригинална верзија приче. Такође, не недостаје ни понека измена у погледу изворне фактографије: ради се о томе да Давид, одлучан да не удари лично на сина, своју војску не поверава тројици војсковођа, као што стоји у *Сћаром завешћу*, него само једноме.

* * *

Василаки се, дакле, библијској традицији окреће како би подвукао негативне аспекте ероса, одн. пожуде, и како би, насупрот њему, илустровао важност уздржавања (гр. *σωφροσύνη*). У случају Јосифовог лика, који би био хришћански пандан хеленском Хиполиту, оно што се осуђује јесте пожуда Египћанке, док се, с друге стране, велича Јосифова уздржљивост; тако се, примера ради, у једној Метафрастовој преради житија светих Купријана и Јустине из XI века²⁹ овај библијски праотац апострофира као «*Ἰωσήφ... ὁ σωφρονικώτατος τε καὶ γενναϊότατος*».³⁰ Супротност између Јосифове пословичне умерености и разобручене страсти Египћанке поприма облик реалистичне сцене: наиме, у свом покушају да одбојног Јосифа обгрли, варварка му поцепа тунику, а један комад тканине остане у њеним рукама.³¹ Овај мотив, преузет из изворне библијске приповести о Јосифу (*Књига Јосифа*, гл. 39), има дугу историју у хришћанској књижевној

²⁸ N. Basil. *Progym.* 35.tit.: Τίνας ἂν εἶπε λόγους ὁ Δαυὶδ, ὑπὸ τοῦ Ἀβεσσαλὼν τοῦ παιδὸς αὐτοῦ διωκόμενος;

²⁹ BHG 456 (изд. PAPAIOANNOU 2017).

³⁰ PAPAIOANNOU 2017, 12.

³¹ N. Basil. *Progym.* 30.28-29.

традицији. Она је установљена за симболичну представу мушке чедности већ током VI века у делу Романа Мелода,³² док су је византијски аутори XII века користили веома обилно. Теодор Продром, на пример, на ову приповест алудира у неколиким епиграмима на старозаветне теме, док у свом роману нуди занимљиву верзију ове теме како би подвукао скромност своје протагонисткиње.³³ И црквени писац Теодор Валсамон посветио је један епиграм овој тематици.³⁴ Исто тако хагиографи, било у прозним или стихованим делима, обрађиваће исту тему на различите начине.³⁵ Што се тиче Самсона, који за своју слабост окривљује женску лепоту, можемо рећи да је перципиран као хришћански еквивалент Херакла. Иначе, поменимо да је на ту тему Валсамон такође написао један епиграм.³⁶

Анализа Василикијевог приступа љубави у његовим прогимназмама показује да је он делио неколико значајнијих идеја с њему савременим романописцима. Нарочито је контраст *ἔρως* / *φύσις*, с једне стране, и *ἔρως* / *σωφροσύνη*, с друге, допринео величању чедне љубави, која такође сачињава једну од главних тема тадашњих романа. Истраживање негативних аспеката љубави у причи о Самсону, одн. Хераклу, Василикијеве реторске саставе прожима јасно моралистичким тоновима. Та етичка димензија доводи Василикијева реторска вежбања још ближе етичкој супстанци романâ доба Комнинâ.

Сумарни преглед ауторâ преосталих етопеја и сродних жанрова

На првом месту, поменућемо ретора Нићифора Хрисоверга, са почетка XIII века, који у својој II етопеји обрађује тему преузету из 32. главе *Књије изласка*, а њен наслов гласи: „Шта би рекао Арон када су га, за време Мојсијевог боравка на гори, Јевреји приморали да им допусти прављење златног телета?"; приметно је да се аутор, пре свега, често позива на библијски текст одломка, те да га доста блиско следи.³⁷

Што се атинског митрополита Михаила Хонијата тиче, једно његово дело, мада нека врста мешавине антропологије, хуманизма, критике и памфлетистике, формално, ипак, не само што спада у етопеје у ширем смислу – наиме, његов наслов гласи *Προσοίηεја Душе и Тела* – него је и пуно цитатâ које аутор приписује овим двома персонификованим личностима, а преузима их

³² CONCA 1990, 145.

³³ Како истиче CONCA 1994, 15.

³⁴ HORN 1903, 178.

³⁵ Нпр. KAZHDAN 1990, 137.

³⁶ HORN 1903, 179.

³⁷ Изд. и дискусија WIDMANN 1936, 24-25.

из *Библије*, наводећи при том неколика имена личности из *Старої Завѣи*, или помињући догађаје из јеванђелске историје. И овде, као и код Васи́лакија, акценат је на убеђењу да људске страсти, нарочито покуда и гнев, нападају човекову душу, која им постаје робиња. То је, како каже писац, био случај са Хераклом и Самсоном који су, након што су укротили дивљаке и подјармили злотворе, постали робови блуда, први под утицајем Лиђанке Омфале, а други Филистејке Далиде. Дакле, наставља Хонијат своја разматрања, ако се тело стрпљиво навикне да се одриче свега онога што му није неопходно, тек тада ће, закључује аутор, оно престати да буде роб незаситости и покуда, коју су митске Данаиде покушавале да утоле помоћу бушног бурета, а Давид путем кајања. Као што смо већ поменули, аутор прибегава честом посезању за *Старим* и *Новим заветом* како би се позвао на добар или лош пример одређених личности у њима, као што су: Аврам и Сара, Самсон, Давид, Соломон, Исаија, Јов, Азарија; нарочито је Јов апострофиран као „врли човек”, који није допустио да га пријатељи убеде и није се побунио против Бога.³⁸

У једној од две стиховане монодије романописца и ретора Никите Евгенијана, посвећене његовом покојном учитељу и пријатељу, Теодору Продрому, осим помињања именâ неколиких старозаветних личности и појмова, као што су Адам, Далида, Соломон, Јеремија или Едемски врт, значајно је поменути и присуство мотива чудесног васкрсења покојника, случајно положеног уз кости пророка Јелисеја (*IV Књига о царевима*, 13,21). Исто тако, огроман број цитата или алузија на старозаветне изворе налази се у његовој прозној монодији, такође посвећеној Продрому, али они ту делују књишки и извештачено.³⁹

Напоследку, поменимо и граничне случајеве, тј. понеке од дела која припадају жанровима сродним етопеји, као што су монодије посвећене, између осталог, и животињама. У једној од њих, написаној од стране врло плодног ретора, хронографа и романописца Константина Манасе, као лајт-мотив провлачи се изрека из *Прича Соломонових* (12,10), а то је да се праведни људи брину за животе, одн. „душе” својих животиња; исту изреку користи ретор Михаило Италик у монодији посвећеној свом љубимцу – папагају – само што се ту она погрешно приписује Давиду, уместо Соломону. Исти аутор, у једној својој етопеји са хагиографско-историјском тематиком, речима протагонисте пореди судбину Озе и Ахара – из *II Књиге о царевима* (6,7), одн. из *Књиге Исуса Навина* (7,21) – и казну која треба да задеси неког грчког црквењака, кога су Млечани подмислили како би им допустио да украду мошти првомученика Стефана.⁴⁰

³⁸ KERN 1950, passim.

³⁹ О овоме детаљније Поповић 2018, passim.

⁴⁰ SCHISSEL 1934, 5.

1. Уместо закључка – хипотеза

На самом крају, усудићемо се да, уместо закључка, изнесемо нашу хипотезу у погледу евентуалног модела којим су се руководили византијски писци етопеја са старозаветном тематиком. Она гласи да њега треба тражити, првенствено, у историјском излагању библијског штива *Јеврејских сѿшарина* Јосифа Флавија, али и у алегоријским тумачењима *Пеѿокњижја* Филона Александријског, тим пре што већ Григорије Назијански, превасходно у својим хомилијама и беседама, на више места обрађује иста места у *Сѿшаром завету* на сличан начин као Филон,⁴¹ додуше – што је и разумљиво за једног црквеног оца – без помињања имена овог јудаистичко-платонистичког мислиоца.⁴² Ипак, будући да ће поткрепљивање или оповргавање ове хипотезе захтевати много више простора за образлагање, то ћемо га оставити за другу прилику.

Библиографија

ЈЕЛИЋ 1997 = В. Јелић, *ПРОГΥΜΝΑΣΜΑΤΑ реѿшора Афѿионија – ѿриѿремне вежбе за беседнике*, Београд: САНУ – посебна издања.

ПОПОВИЋ 2007 = Д. Поповић, *Хермоѿенове и Присцијанове вежбе за беседнике*, Београд: Чигоја штампа.

ПОПОВИЋ 2018 = Д. Поповић, »Средњовизантијске поетске монодије с посебним освртом на две Евгенијанове песме у спомен на Продрома«, *Lucida intervalla* 47, 277-288.

*

BARBER / PAPAIOANNOU 2017 = C. Barber & S. Papaioannou (eds.), *Michael Psellos on Literature and Art – A Byzantine Perspective on Aesthetics*. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press.

BEATON 1997 = R. Beaton, *Il romanzo greco*. Catanzaro: Rubbettino Editore.

BENEKER / GIBSON 2016 = J. Beneker & C.A. Gibson, *The Rhetorical Exercises of Nikephoros Basilakes – Progymnasmata from Twelfth-Century Byzantium*. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press.

⁴¹ Индиректно, анализирајући извесне аспекте Григоријевих посмртних беседа, већ Михаило Псел долази до закључка да се у њима налазе све најважније карактеристике етопеја: М. Pselli *De Gregorii Theologi caractere iudicium*, 43-46 (изд. MAYER 1911, 355-389). О томе више BARBER / PAPAIOANNOU 2017, 143-145.

⁴² За разлику од Григоријевог интерпретатора Псела, који је, како истичу BARBER / PAPAIOANNOU 2017, 221, један од ретких византијских аутора склоних да изричито цитирају Филона – нпр. М. Pselli *Encomium lectoris Ioannis Crustulae*, 437-439 (изд. GAUTIER 1980-82).

- CONCA 1990 = F. Conca, »Giuseppe a la moglie di Putifarre (Romano il Melode contacio 44 M-T)«, y: *Contributi di filologia greca*, 143-158. Napoli.
- CONCA 1994 = F. Conca (ed). *Il romanzo bizantino del XX secolo*. Torino: UTET.
- GARZYA 1968 = A. Garzya, »Une rédaction byzantine du mythe de Pasiphaë«, y: *Storia e interpretazione di testi bizantini: Saggi e ricerche*, XVI. London: Variorum Reprints.
- GARZYA 1969 = A. Garzya, »Intorno al Prologo di Niceforo Basilace«, *JÖB* 18, 57-71.
- GAUTIER 1980-1982 = P. Gautier, »Éloge inédit du lecteur Jean Kroustoulas par Michel Psellos«, *RSBN* 17-19, 119-147.
- HAGEN 1966 = H.-M. Hagen, *Ethopoia. Zur Geschichte einer rhetorischen Begriffs*. Diss. Erlangen-Nürnberg.
- HORNA 1903 = K. Horna, »Die Epigramme des Theodoros Balsamon«. *Wiener Studien* 25, 165-217.
- HURT / RUDHARDT 1999 = A. Hurt, & J. Rudhardt, (eds. and trans.), *Codex des visions : poèmes divers*. Munich.
- KAZHDAN 1990 = A. Kazhdan, »Byzantine Hagiography and Sex in the Fifth to Twelfth Centuries«, *DOP* 44, 131-144.
- KERN 1950 = C. Kern, »La prosopopée de Michel Acominate«, y: *Actes du Ve Congrès International d'Études Byzantines*, I, 261-278. Paris: Sorbonne.
- KUSTAS 1973 = G. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric*. Thessaloniki: Patriarchal Institute for Patristic Studies.
- MAYER 1911 = A. Mayer, »Psellos' Rede über den rhetorischen Charakter des Gregorios von Nazianz«, *BZ* 20, 27-100.
- PAPAIOANNOU 2017 = S. Papaioannou, *Christian Novels from the Menologion of Symeon Metaphrastes*. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press.
- PIGNANI 1983 = A. Pignani, *Niceforo Basilace – Progimnasmi e monodie*. Napoli: Bibliopolis.
- ROILOS 2005 = P. Roilos, *Amphoteroglossia – A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel*. Washington: Center for Hellenic Studies.
- SCHISSEL 1934 = O. Schissel, »Rhetorische Progymnasmatik der Byzantiner«, *BNJb* 11, 1-10.
- SLOANE 2001 = T.O. Sloane, *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford: Oxford University Press.
- VASSIS 2002 = I. Vassis, »Τῶν νέων φιλολόγων παλαιίσματα. Ἡ συλλογὴ σχεδῶν τοῦ κώδικα Vaticanus Palatinus gr. 92«. *Ἑλληνικά* 52, 37-68.

WALTZ 1968 = C. Waltz, *Rhetores Graeci*, I-IX, Osnabrück.

WIDMANN 1936 = F. Widmann, »Die Progymnasmata des Nikephoros Chrysoberges«, *BNJb* 12, 12-41, 241-299.

Dušan Popović
Faculty of Philosophy
University of Belgrade
dusanpoverat@gmail.com

The Old Testament characters and motives in the Byzantine ethopoeiae and related literary (sub)genres

Abstract: Taking into consideration not such a small amount of rhetorical exercises, the ethopoeiae, as well as the literary texts written according to the rules for their composition, the author of the paper tries to distinguish and indicate some of those whose basis is formed by characters and motives from the Byzantine Septuagint.
Keywords: ethopoeia, the Old Testament (the Septuagint), Nikephoros Basilakes, monody, mimesis.